

► Araştırma makalesi / Research article

Yosef Albo'ya (ö. 1444) Göre Tevrat'ın Ebediliği

Muhammet ZUHUR

ORCID: 0009-0003-6694-686X | ROR ID: 00jga9g46 | muhammetzuhur90@gmail.com
Dr., Milli Eğitim Bakanlığı / National Ministry of Education, Ankara, Türkiye

Gönderim / Received: 19.02.2024 | Kabul / Accepted: 25.03.2024 | Yayın / Published: 30.04.2024

Atıf: Zuhur, Muhammet. "Yosef Albo'ya (ö. 1444) Göre Tevrat'ın Ebediliği". *Dinler Tarihi* 1/1 (2024): 1-24.

Öz: Yosef Albo (ö. 1444) Orta Çağ'da İspanya'da yaşamış Yahudi düşünürlerden birisidir. Onun yaşadığı dönemde Hıristiyanlar din değiştirme konusunda Yahudilere baskı uygulamıştır. Albo gibi birçok Yahudi bilginin katılmaya zorlandığı Tortosa Münazarasında Hıristiyan bilginler Tevrat'ın geçerliliğini sorgulamıştır. Albo, *Sefer ha-İkkarim* isimli eserinde, bu münazaradan açıkça bahsetmemiş olsa da münazaradaki Tevrat'ın ebediliği tartışmalarına dair izler bulunmaktadır. Albo, mevcut Tevrat'ın değişmemiş olduğunu iddia ederek seleflerini takip etmiş ve özellikle Abraham ibn Daud'a benzer argümanlar sunmuştur. Bununla birlikte Tevrat'ın ebediliği konusunda Saadya Gaon, Abraham ibn Daud ve Musa ibn Meymûn'a ciddi itirazlar yöneltmiştir. Tevrat'ta geçen ekleme ve çıkarma yasaklarının ve ebedi yasa gibi ifadelerin Tevrat'ın ebedi oluşuna delil olarak kullanılamayacağını savunmuş, Talmud bilginlerinin gelecekte yeni bir yasanın verilmesini mümkün gördüklerini dile getirmiştir. Ayrıca tarihte birçok ilahi yasanın yerini yeni bir ilahi yasanın alması gibi Tevrat'ın yerini alabilecek bir yasanın gelmesinin aklen mümkün olduğunu ileri sürmüştür. Yeni bir ilahi yasanın gelip gelmemesinin Tanrı'nın iradesine bağlı olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Tevrat'ın gelecekte değişmesini çeşitli şartlara bağlamıştır. O, Tevrat'ı değiştirebilecek peygamberin Musa'dan üstün olmasını ve Musa gibi altı yüz bin kişinin huzurunda vahiy almasını gerekli görmüştür. Böylece Tevrat'ın gelecekte değişmesiyle ilgili pratik engeller koymuş fakat teorik olarak değişmesini mümkün görmüştür. Albo'nun Tevrat'ın gelecekte değişmesini mümkün görmesi sonraki birçok Yahudi düşünürü önemli ölçüde etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Yahudilik, Yosef Albo, Tevrat'ın Ebediliği, Nesih, Musa.

*

The Eternity of the Torah according to Joseph Albo (d. 1444)

Cite as: Zuhur, Muhammet. "The Eternity of the Torah according to Joseph Albo (d. 1444)". *Dinler Tarihi* 1/1 (2024): 1-24.

Abstract: Joseph Albo (d. 1444) was a Jewish thinker who lived in Spain in the Middle Ages. During his time, Christians put pressure on Jews to convert. In the Disputation of Tortosa, in which many Jewish scholars like Albo were forced to participate, Christian scholars questioned the validity of the Torah. Although Albo does not explicitly mention this disputation in his *Sefer ha-Ikkarim*, there are traces of the debate about the eternity of the Torah that took place at the disputation. Albo followed his predecessors in claiming that the current Torah is unchanged and presented arguments similar to those of Abraham ibn Daud in particular. However, he raised serious objections to Saadia Gaon, Abraham ibn Daud and Maimonides on the eternity of the Torah. He argued that the prohibitions of addition and subtraction and expressions such as eternal law cannot be used as evidence for the eternity of the Torah and that Talmudic scholars considered it possible that a new law would be given in the future. He also argued that it is rationally possible that a new divine law can replace the Torah, just as many divine laws in history have been replaced by a new divine law. He stated that whether a new divine law comes or not depends on God's will. However, he also attributed the possible change of the Torah in the future to various conditions. He considered it necessary for the prophet who could change the Torah to be superior to Moses and, like Moses, to receive revelation in the presence of six hundred thousand people. Thus, he placed practical obstacles in the way of the Torah being replaced in the future, but he saw it as theoretically possible. Albo's view that the Torah could be changed in the future significantly influenced many later Jewish thinkers.

Keywords: Judaism, Joseph Albo, Eternity of the Torah, Abrogation, Moses.

Değerlendirme / Review	:	Çift taraflı kör hakemlik, dış bağımsız / <i>Double-blind, external independent.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu çalışma, Prof. Dr. Baki Adam danışmanlığında hazırlanan "Joseph Albo ve Yahudi Düşüncesine Katkısı" (Ankara Üniversitesi: 2024) adlı doktora tezinden üretilmiştir. / <i>This study is derived from his PhD dissertation entitled "Joseph Albo and his Contribution to Jewish Thought" (Ankara University: 2024), prepared under the supervision of Prof. Dr. Baki Adam.</i> Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. / <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dinlertarihi@asbu.edu.tr
Beznerlik Taraması / Similarity Check	:	Ithenticate
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The Author declares that there is no conflict of interest.</i>
Finansman / Grant Support	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>

Extended Summary

Joseph Albo (d. 1444) was a Jewish thinker who lived in the Iberian Peninsula in the Middle Ages. He, along with many other Jewish scholars, was forced to participate in the Tortosa Disputation (1413-1414), in which the validity of Judaism was questioned by Christian scholars. Although he did not explicitly mention this disputation in his famous work *Sefer ha-Ikkarim*, he reflected on some of the issues of the disputation in his work. One of these issues is the belief in the eternity of the Torah. Albo made statements similar to those of his predecessors, especially Abraham ibn Daud (d. 1180), that the current Torah has not been altered in any way. He argued that the Torah was unaltered during the First Temple period and the Babylonian Exile. After the Babylonian Exile, he argued that the Jews of the period living in different geographies had copies of the Torah and therefore Ezra would not have dared to make any changes in the Torah. He claimed that changing the alphabet of the Torah and setting Tishri as the first month was not a real change. He also stated that the corrections made to the Torah by the Scribes (*Soferim*) were not real changes.

Although Albo followed his predecessors in that there were no changes in the existing Torah, he disagreed with them on the eternity of the Torah. In particular, he raised serious objections to Saadia Gaon (d. 942), Ibn Daud and Maimonides (d. 1204). He rejected Maimonides' identification of the eternity of the Torah as a principle of faith that is "the foundation of the Mosaic law". Citing various examples of changes made to many divine laws in the past, he argued that the belief in eternity cannot be a criterion of divinity for the Torah or any religion/law (*dat*). He also expressed that the prohibitions of addition and subtraction in the Torah (Deut. 4:2), which Maimonides cited as evidence, do not mean that the Torah is eternal. He stated that Talmudic scholars say that a commandment in the Torah can be suspended and that Solomon instituted various religious practices not found in the Torah. Albo also criticized the use of phrases such as "an eternal (*'olam*) law" (Lev. 23:14) and "an eternal sign" (Ex. 31:17) as evidence for the eternity of the Torah. He cited examples of the use of the word *'olam* in the Tanakh to refer to a limited time and noted that many commandments that were characterized as eternal were abandoned after a certain period.

While Albo sees it as possible for the Torah to change in the future or for a new divine law to come, he claims that there are various conditions for this to happen. Albo argued that a new divine law should not contradict the principles of divine law, which he identified as *ikkarim* (fundamental principles) and *shorashim* (derivative principles). He also claimed that the prophet who would bring a new divine law should not contradict the Ten Commandments, should receive revelation in the presence of six hundred thousand people like Moses, and should be superior to Moses. Albo stated that the conditions he set forth regarding Moses were impossible to be realized in practice.

Therefore, Albo considered it theoretically possible for the Torah to change, but he tried to prevent it from changing in practice with the various conditions he put forward.

There are various reasons why Albo saw the Torah's change as possible, albeit theoretically, and why he made different explanations than his predecessors. Albo realized that the arguments of his predecessors in the Tortosa Disputation did not coincide with rational and historical facts, and therefore, in *Sefer ha-Ikkarim*, instead of claiming that the Torah is eternal, he tried to argue that only the current Torah is unchanged. He also realized that it was not possible to defend this belief based on scripture due to the presence of statements in Jewish scriptures that the Torah would change and the inadequacy of the evidence brought by his predecessors. In addition, he thought that to say that the Torah would not change was to place limits on God's will. Although Albo's approach was rejected by some thinkers such as Isaac Abravanel (d. 1508), it influenced thinkers such as Abraham Hayim Viterbo (seventeenth century), Tobias ben Moses Cohn (d. 1729) and Jacob Emden (d. 1776).

Giriş

Yosef Albo (ö. 1444), on dördüncü yüzyılın sonları ve on beşinci yüzyılın ilk yarısında İber yarımadasında yaşamış bir Yahudi düşünürdür. Albo, din değiştirme konusunda Hıristiyanların Yahudilere baskı uyguladığı ve Yahudiler arasında Hıristiyanlığa geçişin yoğun olduğu bir dönemde yaşamıştır. O, kendisi gibi birçok Yahudi bilginin katılmaya zorlandığı Tortosa (Turtüşa) Münazarasına¹, dini lider olarak görev yaptığı Daroca (Derüka) cemaatini temsilen çağırılmıştır. Tortosa Münazarası, Şubat 1413 tarihinden Kasım 1414 tarihine kadar zaman zaman ara verilmek suretiyle atmış dokuz oturum şeklinde gerçekleşmiştir. Bu münazarada Hıristiyan bilginler tarafından çeşitli Yahudi inançlarının geçersiz olduğuna dair iddialar ileri sürülmüş ve Yahudi bilginler tarafından savunma yapılması istenmiştir. Albo, ünlü eseri *Sefer ha-İkkarim*'de bu münazaranın bazı tartışma konularını yansıtmaktadır. Bu tartışma konularından birisi Tevrat'ın değişmezliği inancıdır.

Yahudi tarihinde Tevrat'ın değişmediği ve ebedi olduğu düşüncesi ana eğilim olmuştur. Bununla birlikte Talmud ve Midraşlarda² Tevrat'ın değişeceğine dair düşüncelere yer verilmiştir. Örneğin rabbiler “gelecekte emirler (*mitsvot*) kaldırılacak...”,³ “Benden yeni bir Tevrat çıkacak”⁴ gibi açıklamalar yapmıştır.⁵ Öte taraftan, Orta Çağ'da Hıristiyanlığın ve İslam'ın meydan okumasına karşı Tevrat'ın değişmediği ve ebedi olduğuna dair inanç güç kazanmıştır. Bu inanç muhtemelen Orta Çağ'da sistemli biçimde ilk kez Saadya Gaon (ö. 942) tarafından savunulmaya çalışılmıştır.⁶ Daha sonra Abraham ibn Daud (ö. 1180)⁷ ve Musa ibn Meymûn (ö. 1204) da Tevrat'ın değişmediği ve ebedi olduğuna dair çeşitli argümanlar geliştirmişlerdir. Özellikle İbn Meymûn'un “Musa şeriatının temelleri” olarak isimlendirdiği ve Yahudi olmanın şartı olarak ortaya koyduğu on üç ilke arasında Tevrat'ın değişmediğini ve ebedi

¹ Tortosa Münazarası hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fatma Seda Şengül, *Yahudi-Hıristiyan Münazaralarında İsa ve Mesih Tartışmaları -Paris, Barselona, Tortosa Örnekleri-* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

² Tanah üzerine yapılan yorumlara ve bu yorumların oluşturduğu literatüre midraş denilmektedir. Midraşlar, Sözlü Tevrat içerisinde kabul edilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Faruk Araz, *Yahudilikte Tefsir Geleniği: Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi* (İstanbul: İz Yayıncılık 2019).

³ Babil Talmudu, Nidda, 61b. Bu çalışmadaki Talmud atıfları için bk. Sefaria, “Talmud” (Erişim 15 Mart 2024).

⁴ Sefaria, “Vayikra Raba 13” (Erişim 15 Mart 2024).

⁵ Tevrat'ta yapılacak değişikliklerden bahseden diğer rabbani açıklamalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. William David Davies, *The Setting of the Sermon on the Mount* (London: Cambridge University Press, 1977), 156-191.

⁶ Saadia Gaon, *The Book of Beliefs and Opinions*, çev. Samuel Rosentblatt (New Haven: Yale University Press, 1976), III/7-10, 157-179.

⁷ Abraham İbn Daud, *The Exalted Faith*, çev. Norbert M. Samuelson (Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press, 1986), 186-216. Ayrıca bk. Yasin Meral, “Abraham ibn Daud'un İbn Hazm'ın Nesih ve Tahrif Eleştirisine Karşı Tevrat Savunusu”, *Oksident 4/1* (Temmuz 2022), 1-35; Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2015), 181-183.

olduğunu listelemesiyle konu yeni bir boyut kazanmıştır. Çünkü İbn Meymûn'un bu girişimi, Tevrat'ın değişmediği ve ebedi olduğu inancını Yahudiliğin ve Tevrat'ın varlığının temel koşullarından biri haline getirmiştir.⁸ Albo'nun hocası Hasday Crescas (ö. 1410/11) her ne kadar Tevrat'ın değişmediği ve ebedi olduğu konusunda İbn Meymûn'a benzer düşünse de bu inancı, Yahudiliğin ve Tevrat'ın var olabilmemesinin temel koşullarından biri olarak görmeyi reddetmiştir. Yani Crescas bu inancı, Tevrat'ın varlığının tasavvur edilmesi için gerekli bir ilke olarak kabul etmemiştir. Bununla birlikte o, Tevrat'ın değişmediğinin ve ebedi olduğunun Tevrat tarafından öğretilen bir inanç olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁹ Albo da Crescas'a benzer şekilde İbn Meymûn'a karşı çıkmış ve Tevrat'ın değişmediği ve ebedi olduğu inancını Yahudiliğin veya Tevrat'ın ilahi varlığı için zorunlu görmeyi reddetmiştir. Albo'ya göre bu inanç Yahudiliğin ilahi bir din/yasa olması veya Tevrat'ın ilahi varlığının tasavvur edilebilmesi için zorunlu bir inanç ilkesi değildir. Bununla birlikte Albo, Yahudiliğin kendine özgü karakterinin ona bağlı olduğunu, bu nedenle onun Tevrat'a özgü bir inanç olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁰ O, *Sefer ha-İkkarim*'in birinci cildinde Tevrat'ın değişmediğini ve ebedi olduğunu açıkça ifade etmesine rağmen¹¹, eserinin üçüncü cildindeki geniş çaplı tartışmasında Tevrat'ın ebedi olduğu, yani asla değişmeyeceği yaklaşımını reddetmiştir.¹² Dolayısıyla Albo mevcut Tevrat'ın değişmediği konusunda seleflerini takip etmekle birlikte Tevrat'ın ebediliği konusunda onlardan ayrılmıştır. Albo'nun yaklaşımı Yahudi tarihinde önemli bir farklılaşmayı temsil ettiği için bu makale ilk olarak mevcut Tevrat'ın değişmemiş oluşu ile ilgili Albo'nun görüşlerine yer verecek, ardından Tevrat'ın ebedi oluşuna nasıl ve neden karşı çıktığını irdelenecektir. Son olarak Albo'nun yaklaşımının kendisinden sonraki düşünürler üzerindeki etkilerine değinecektir.

⁸ Maimonides, *Maimonides' Commentary on the Mishnah: Tractate Sanhedrin*, çev. Fred Rosner (New York: Sepher-Hermon Press, 1981), 151-157; Yasin Meral, "İbn Meymûn'a Göre Yahudilik'te İman Esasları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (Ağustos 2011), 255-266.

⁹ Hasdai Crescas, *Light of the Lord (Or Hashem)*, çev. Roslyn Weiss, (Oxford: Oxford University Press, 2018), [Book IIIA: V/I], 305-308, 242-243.

¹⁰ Joseph Albo, *Sefer ha-İkkarim*, çev. Isaac Husik (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1946), [I/1] 43, [I/4] 65.

¹¹ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [I/23] 183.

¹² Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/13-23] 112-207. Albo'nun bu konudaki çelişkinin nedeni *Sefer ha-İkkarim*'in ciltlerinin farklı zaman dilimlerinde yazılması olabilir. Albo normalde eserinin sadece birinci cildini yazmayı amaçlamıştır. Ancak eserinin tek ciltlik ilk versiyonuna yöneltilen eleştiri ve tekliflerden sonra eserine üç cilt daha eklemiştir. Bk. Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [I/26] 202-203. Albo eserinin birinci cildini Tortosa Münazarasına katılmadan önce yazmış olabilir. Bu durumda birinci ciltte Tevrat'ın değişmediği ve ebedi olduğu şeklindeki geleneksel yaklaşımı savunmuş gibi gözükmektedir. Eserinin diğer üç cildini ise Tortosa Münazarasına katıldıktan sonra yazmış olabilir. Dolayısıyla Albo'nun münazara esnasında geleneksel söylemlerin işe yaramadığını fark ettiği ve üçüncü ciltte Tevrat'ın ebedi oluşunun savunulamayacağını göstermeye çalıştığı varsayılabilir. *Sefer ha-İkkarim*'in farklı zaman dilimlerinde yazılması ile ilgili daha geniş bilgi için bu makalenin üretildiği teze bakınız.

1. Albo'ya Göre Mevcut Tevrat'ın Değişmemiş Oluşu

Albo, mevcut Tevrat'ta hiçbir değişikliğin olmadığını, onun sağlam bir gelenekle babadan oğula aktarıldığını¹³ ve Sina'da verilen Tevrat ile aynı olduğunu ifade etmiştir. Albo, Birinci Mabet döneminde kohenlerin ve Tevrat öğreten kimselerin bulunması ve Tevrat'ın İsraililer tarafından iyi bilinmesi dolayısıyla değişime uğramadığını iddia etmiştir. O, bu dönemde putperest krallar olmasına rağmen, insanları Tevrat'a uymaya davet eden peygamberlerin bulunduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Albo'ya göre bu dönemde Başkohen Hilkiya'nın Mabet'te bir Tevrat nüshası bulunmasının¹⁴, İsrail'in hiçbir Tevrat nüshasına sahip olmadığı anlamına gelmediğini, çünkü bu dönemde Yeremya peygamberin hayatta olduğunu ifade etmiştir.¹⁵ Yani Albo, Yeremya peygamberin Tevrat nüshasına sahip olması gerektiğini ileri sürmüştür.

Albo, Tevrat'ın Babil Sürgünü esnasında da değişime uğramadığını beyan etmiştir. Babil Sürgünü'nün başlangıcında -henüz Mabet yıkılmadan önce- İsraili birçok bilginin sürgüne gönderildiğini, hatta Daniel ve peygamber Hezekiel'in de sürgüne gönderilenler arasında olduğunu dile getirmiştir. Albo, Asur diyarına dağılmış sürgündeki bütün Yahudilerin ellerinde, hatta Asur kralı tarafından Samiriye şehirlerine yerleştirilen *Kutim* (Samiriler) de bile Tevrat nüshalarının bulunduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca ona göre, Birinci Mabet yıkıldığında Babil'e gönderilen Yahudiler arasında da Tevrat nüshaları yaygındı. Babil Sürgünü'nden dönüşte ise birçok İsraili bilge ve önde gelen insanlar, Ezra ile geri dönmemiş ve Babil'de kalmaya devam etmiştir. Albo'ya göre bu durum Ezra'nın, Tevrat'ta hiçbir değişiklik yapmaya cesaret edemeyeceği anlamına gelmektedir. Aksi takdirde Ezra'nın yazdırdığı Tevrat ile Babil'de kalan, Samiriye şehirlerine yayılmış olan, Asur ve başka bölgelerde yaşayan Yahudilerin Tevrat nüshaları arasında farklılıklar olması gerekirdi. Albo'ya göre doğudan batıya dünyanın dört bir yanına yayılmış olan Yahudiler arasında Tevrat'ın hiçbir farklı nüshasına rastlanmamaktadır. Farklı milletler arasında bulunan bazı Tevrat'lardaki farklılıklar ise vasıfsız çevirmenlerin hatalarından kaynaklanmıştır.¹⁶ Albo'nun Tevrat'ın değişmemiş oluşuna dair bu iddiaları büyük oranda İbn Daud'a dayanmaktadır.¹⁷

Albo yukarıdaki iddialarına rağmen Ezra'nın Babil Sürgünü'nden kurtuluşun anısına Tevrat'ın alfabetini değiştirdiğini¹⁸ ve Mısır'dan çıkışın anısına nispetle ilk ay

¹³ Albo'nun gelenek ile ilgili tartışması için bk. Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [I/17] 152, [I/19-20] 167-172.

¹⁴ 2. Kr. 22:8.

¹⁵ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/22] 195-197.

¹⁶ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/22] 197-199.

¹⁷ Bk. İbn Daud, *The Exalted Faith*, 209-210.

¹⁸ Ezra'nın Tevrat'ın yazı karakterini değiştirmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, 122-123; Ali Osman Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi: Yahudiliğin Mimarı Ezra*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2007), 201-202. Yahudi geleneğinde Tevrat'ın yazımı ile ilgili dini kurallar için bk. Abdullah Altuncu, "Yahudi Geleneğinin Kutsal Metni: Sefer Tora", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2022), 29-62.

olan Nisan ayı yerine Tişri ayını ilk ay olarak değiştirdiğini kabul etmektedir. Fakat Albo'ya göre alfabenin değişmesi içeriğin değişmesi değildir ve bu nedenle gerçek bir değişikliği ifade etmemektedir. İlk ayın değişmesi de temel bir değişiklik değildir. Zaten Tevrat'ta Tişri ayı, Şabat yılı ve Jübile hesaplamaları için ilk aydır.¹⁹ Ayrıca ikinci kurtuluşun anısına Tişri ayının başlangıç yapılması, Mısır'dan çıkışın anısına kutlanan Fısıh bayramının yerinin korunması nedeniyle temel bir değişiklik değildir.²⁰

Albo, *Soferim* (Yazıcılar) tarafından Tevrat'ta yapılan bazı düzeltmelerin (*Tikkun Soferim*) gerçek bir değişiklik olmadığını da ifade etmiştir. Örneğin Çölde Sayım 11:15'in gerçek metni Tanrı'yla ilişkili olarak "Senin perişanlığını görmeyeyim" şeklindedir. Fakat Soferim, Tanrı'ya olan saygısından dolayı bu ifadeyi Musa ile ilişkili olarak "kendi perişanlığımı görmeyeyim" şeklinde değiştirmiştir.²¹ Albo'ya göre bir kişi eğer bir metni bozmak isterse değişiklik yaptığını beyan etmez, fakat rabbiler bu değişiklikleri bildirmiştir. Yani Tevrat'taki düzeltmeler Tanrı'ya olan saygıdan kaynaklanır ve bilinmektedir. Dolayısıyla bu durum Tevrat'taki bir değişikliği ifade etmemektedir.²²

2. Albo'nun Tevrat'ın Ebediliği Konusundaki İtirazları

Albo'nun Tevrat'ın ebediliği/değişmezliği konusunda İbn Meymün'a yönelik eleştirilerinden birisi -yukarıda dile getirdiğimiz gibi- inanç ilkeleri konusundadır. Albo, İbn Meymün'un Tevrat'ın ebedi olduğu inancını on üç ilke arasında listelemesine karşı çıkmıştır. Albo'ya göre Tevrat'ın ebediliği Yahudiliğin ilahi bir din olması veya Tevrat'ın varlığının tasavvur edilebilmesi için zorunlu bir inanç ilkesi değildir. Bununla birlikte Yahudiliğin kendine özgü karakteri ona bağlı olduğu için Tevrat'a özgü bir inanç ilkesi olarak kabul edilmesi gerekir. Dolayısıyla Albo'ya göre Tevrat'ın ebediliği inancı, bir dinin/yasanın ilahi oluşunu gösteren ilkelerden biri olan Tanrı'nın varlığı gibi bir ilke değildir.²³ Albo geçmişteki bir dizi ilahi yasanın değişime maruz kalmasından hareketle ebedilik inancının herhangi bir yasa için ilahilik kriteri olmadığını savunmuştur.²⁴

Albo'nun seleflerinden Saadya Gaon, Tevrat'ın İbrahim yasanının yerini aldığı iddiasını reddetmiş ve Musa yasanının esasen İbrahim yasasıyla aynı olduğunu beyan etmiştir. Ona göre Fısıh Bayramı'nda ve Şabat Günü'nde mayasız ekmek yenmesi gibi Tevrat emirleri bir değiştirme değil bir eklemedir.²⁵ Fakat Albo, geçmişteki ilahi

¹⁹ Lev. 25:10; Babil Talmudu, Roş ha-Şana, 8b.

²⁰ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/22] 199.

²¹ Tevrat'ta yapılmış olan düzeltmeler ile ilgili bk. Sefaria, "Midraş Tanhuma, Beşela 16" (Erişim 15 Mart 2024); Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, 127-129.

²² Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/22] 200-201. Yahudi geleneğine göre Musa'ya verilen Tevrat'ın kaybolması, Ezra'nın tespiti, bulunan Tevrat'a yapılan katkılar, Soferim'in düzenlemeleri, Samiri Tevratı ile karşılaştırılmasına dair detaylı bilgiler için bk. Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, 113-164.

²³ Albo'nun ilahi bir yasanın sahip olması gereken inanç ilkeleri ile Tevrat'a özgü ilkeler arasında yaptığı ayrım hakkında ayrıntılı bilgi için bu makalenin üretildiği teze bakınız.

²⁴ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/14] 118-128.

²⁵ Saadia Gaon, *The Book of Beliefs and Opinions*, [III/7] 162-163.

yasaların değiştiğini ileri sürmüş ve çeşitli örnekler göstermiştir. O, Tevrat'ın ebediliği ile ilgili olarak İbn Meymûn'un verdiği bir örneği²⁶ tam tersine çevirerek ilahi yasanın değişebilirliği için örnek olarak sunmuştur. Albo'ya göre nasıl ki bir doktor, tedavi ettiği hastaya yönelik tedavi yöntemlerini hastanın iyileşme seyrine göre değiştirirse ya da nasıl ki bir öğretmen öğrencisinin gelişim aşamalarına göre eğitim yöntemlerini değiştirirse, Tanrı da insanoğlunun zaman içerisindeki değişim süreçlerine göre yeni yasalar gönderebilir. Bu örneğe göre değişim Tanrı'da değil insandadır. Çünkü bir doktor bir hastalığın başlangıç evresinden iyileşme evresine giden süreci önceden bildiği için aşamalar halinde reçete ve tedavi yöntemi uygular. Dolayısıyla Tanrı, insanoğluna, yaratılıştan itibaren, insanlığın gelişim aşamalarına göre yasalar göndermiştir. Tanrı tüm aşamaları zaten bildiği için ilahi yasanın değişmesi O'nda bir değişim meydana getirmez.²⁷ Albo'ya göre tarihe bakıldığında Âdem yasası, Nuh yasası ve İbrahim yasası gibi ilahi yasalar zaman içerisinde değişmiştir. Bir ilahi yasada izin verilenin diğer bir ilahi yasada yasaklandığı ya da yasaklananlara izin verildiği görülmektedir. Örneğin, ilk insan Âdem'e et yemek yasaklanmışken, daha sonra bu yasa, Nuh zamanında canlı bir hayvandan et koparıp yememek olarak değiştirilmiştir. Yani Nuh zamanında hayvan öldükten sonra etin yenmesine izin verilmiştir. Benzer şekilde Nuh kavmine verilen evlilikle ilgili bazı izinler, İsrailoğullarına yasaklanmıştır. Ayrıca İbrahim'den önce sünnet emrinin bulunmaması gibi önceden emredilmemiş bazı hususlar zamanın belli bir bölümünden itibaren zorunlu hale gelmiştir.²⁸ Dolayısıyla Albo geçmişteki bir dizi ilahi yasada yapılmış değişikliklerle ilgili yukarıdaki gibi farklı örnekler dile getirerek Tevrat'ın ebediliği inancının ilahi yasa olma kriteri olamayacağını savunmuştur.²⁹

Albo'nun, İbn Meymûn'u eleştirdiği bir başka konu İbn Meymûn'un Tevrat'ın değişmezliği ile ilgili delillendirme çabasına yöneliktir. İbn Meymûn *Şerh'ul-Mişna* isimli eserinde Mişna'nın Sanhedrin risalesinin onuncu bölümü üzerine yaptığı yorumda on üç inanç ilkesi listelemiştir. O, on üç ilkenin dokuzuncu ilkesi olan Tevrat'ın değişmezliğini şu şekilde açıklamıştır:

Dokuzuncu kaide neshtir. Yani Musa şeriatı [Tevrat] neshedilmeyecektir ve Allah'tan, başka [bir] şeriat gelmeyecektir. Ne tefsirinde [yani sözlü Tevrat'ta] ne de ayetinde onda bir artma ve eksilme olmayacaktır. Tanrı "ona bir şey eklemeyecek ve çıkarmayacaksınız"³⁰ buyurmuştur.³¹

²⁶ "... tıpkı her ferdin o anki mizacına göre farklı ilaçlar ile tedavi edilmesi gibi, şeriatın emirlerinin fertlerin hallerinin farklılığına göre değişkenlik göstermesi mümkün değildir." Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, çev. Osman Bayder - Özcan Akdağ (İstanbul: Kimlik Yayınları, 2019), [III/34] 531.

²⁷ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/13] 112-117.

²⁸ Albo'nun Âdem'e et yemenin yasak olduğuna dair görüşü Sanhedrin 59b'ye dayanmaktadır. Ayrıca nikah konusunda Nuh kavmi ile İsrailoğulları arasındaki farklar ve İbrahim'den önce sünnet emrinin olmaması ile ilgili olarak bk. Babil Talmudu, Sanhedrin 59b.

²⁹ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/14] 120.

³⁰ Yas. 4:2.

³¹ Meral, "İbn Meymûn'a Göre Yahudilik'te İman Esasları", 263-264.

İbn Meymûn'un yukarıdaki ifadelerinde iki husus dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi Tevrat'ın hiçbir zaman değişmeyeceği, yani ebedi olduğu vurgusudur. İkincisi ise Tevrat'ın değişmezliğine delil olarak Tevrat'tan alıntıladığı emirlere ekleme ve çıkarma ile ilgili yasaktır. İbn Meymun, gençlik döneminde dile getirmiş olduğu bu ifadeleri diğer birçok eserinde de aynı vurgularla tekrarlamıştır. Örneğin, İbn Meymûn *Mişne Tora* isimli eserinin birçok yerinde konu ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir:

Tevrat'ın hiçbir değişiklik, ilave veya eksilme olmaksızın ebediyen kalacağı Tevrat'ta açık ve sarih bir şekilde belirtilen bir *mitsvadır*. Şöyle denilmiştir: “Size bildirdiğim bütün buyruklara iyice uyun. Bunlara hiçbir şey eklemeyin, hiçbir şey çıkarmayın”.³² ... Tevrat'ın kanunları ve hükümleri ebedidir. Onlara bir şey ekleyemeyiz ya da onlardan bir şey çıkaramayız.³³

İbn Meymûn *Yemen Mektubu*'nda da benzer vurguları dile getirmiştir:

Şimdi bize o, semada daha sonra açıklanacak başka bir yasa kalmadığını, hatta “gökte değil”³⁴ ifadesinde ima ettiği gibi başka bir ilahi vahyin gerçekleşmeyeceğini garanti etti. Kutsal Metinler yasaya herhangi bir şey eklememizi ya da ondan herhangi bir şeyi çıkarmamızı yasaklar, çünkü “bunlara hiçbir şey eklemeyin, hiçbir şey çıkarmayın”³⁵ diye okuruz.³⁶

Albo, Tevrat'ın değişmezliği ile ilgili İbn Meymûn'un delil gösterdiği “emirlere hiçbir şey eklemeyin, hiçbir şey çıkarmayın”³⁷ ifadesinin gerçekte İbn Meymûn'un düşündüğü anlama gelmediğini dile getirmiştir. Albo'ya göre, ifadenin bağlamına bakıldığında bu yasak, emirlerin sayısına yönelik bir ekleme ya da çıkarma değil, emirlerin icra edilme şekillerinde eklemenin ya da çıkarmanın yapılmasına yöneliktir. Ona göre, eğer İbn Meymûn'un iddia ettiği gibi bahsi geçen ifade, emirlerin sayısına ekleme ve çıkarma anlamına gelseydi, Talmud bilginlerinin Tevrat'taki bir emrin askıya alınabileceğine yönelik açıklamalarından³⁸ dolayı günahkâr olmaları gerekirdi. Benzer şekilde *eruv*³⁹ ve el yıkama uygulamasını⁴⁰ başlatan Süleyman'ın da günahkâr olması gerekirdi. Albo ayrıca, ekleme ve çıkarma yasağının İbn Meymûn'un kastettiği anlama

³² Yas. 12:32. İbn Meymûn, “Tora'nın Esaslarına Dair Hükümler”, *Sefer ha-Mada*, çev. Yasin Meral vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 80.

³³ İbn Meymûn, “Hilhot Melahim u-Milhamot”, *Sefer Şoftim*, 11/3. İngilizce çevirisi için bk. Chabad, “Melachim uMilchamot”, (Erişim 11 Aralık 2023).

³⁴ Yas. 30:12.

³⁵ Yas. 12:32.

³⁶ Maimonides, *Epistle to Yemen*, çev. Boaz Cohen (New York: American Academy for Jewish Research, 1952), x. Ayrıca bk. Yasin Meral, “İbn Meymûn'un Yemen Mektubu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54/2 (Ağustos 2013), 24-30.

³⁷ Yas. 4:2; 12:32.

³⁸ Bk. Babil Talmudu, Yevamot 90a-90b.

³⁹ Yahudiler, bir misina, tel veya halat türü şeylerle şehirlerin, köylerin veya kasabaların çevresine bir hat çekmektedirler. Buna *eruv* adı verilmektedir. Böylece o hat içerisinde kalan bütün yerler tek bir mekân ve yerleşim birimi haline getirilerek Şabat günü o bölgede eşya taşınmasına cevaz verilmektedir. Bk. Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik* (İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2021), 235.

⁴⁰ Bk. Babil Talmudu, Erubin, 21b.

geldiği varsayılsa bile Tevrat'ın değişmez oluşu konusunda kanıt olarak kullanılamayacağını ifade etmiştir. Çünkü ilgili ifadenin insanlar için bir uyarı olduğunu ve insanların Tevrat'a herhangi bir ekleme ve çıkarma yapmaması anlamına geldiğini belirtmiştir. Ardından “Tanrı'nın kendisini, bilgeliğinin gerektirdiği şekilde ekleme ya da çıkarma yapmaktan alıkoyacak ne olabilir?” diyerek Tanrı'nın ekleme ya da çıkarma yapmasının yasak olmasına yönelik bir anlamın bulunmadığını ve Tanrı'nın iradesine engel konulamayacağını savunmuştur.⁴¹

Albo, İbn Meymûn'un Tevrat'a ekleme ve çıkarma yapılamamasının gerekçesi olarak ileri sürdüğü mükemmellik argümanına da karşı çıkmıştır. İbn Meymûn *Delâletü'l-Hâirîn*'de Tevrat'ın evrensel olarak ihtiyaç duyulanlara cevap verdiğini ve Tevrat'ın kâmil olduğunu ima ederek ekleme ve çıkarma yasağının nedenini açıklamıştır.⁴² O, Tevrat'ın mükemmel olmasını ifrat ve tefrit arasında itidal olarak şu şekilde yorumlamıştır:

Şöyle ki [mükemmel olmayı ifade eden] bu mutedil mizaç dışındaki her bir mizaçta, ifrat veya tefrit bulunmaktadır. Şeriattaki durum da böyledir. Nitekim Tevrat'ta itidal mizaçla ilgili olarak “bugün size verdiğim bu yasa gibi mutedil (*sadikim*) kuralları ve ilkeleri olan başka bir ulus var mı?”⁴³ denilmiştir... Bundan dolayı “Tanrı'nın şeriatı kâmil”⁴⁴ buyrulmuştur.⁴⁵

İbn Meymûn, Tanrı'nın evrensel olanı emrettiğini bu nedenle şeriatın insanların tikel durumuna veya belli bir zaman ve mekâna göre değişkenlik göstermesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir.⁴⁶ Öte taraftan Albo, şeriatın mutedil (yani orta) olduğu bu nedenle ona ekleme ve çıkarma yapılamayacağını reddetmiştir. Albo'ya göre ekleme ve çıkarmanın yapılamaması ancak gerçek ve mutlak orta için geçerlidir. Fakat göreceli orta, insanların tabiatına göre değişir. Bir çocuk için uygun gıda süt iken, bir yetişkin için uygun gıda ekmek, et veya şarap gibi yiyecek ve içeceklerdir.⁴⁷ Bu nedenle Albo için doğru olan, alıcılardaki değişime göre yasanın değişmesidir.⁴⁸

Albo, Tanah'ta bazı emirlerle ilgili olan “ebedi (*'olam*) bir yasa”, “nesilleriniz boyunca”⁴⁹ ve “ebedi bir işaret”⁵⁰ gibi ifadelerin selefleri tarafından Tevrat'ın değişmezliğine delil olarak kullanılmasını da eleştirmiştir.⁵¹ Nitekim Saadya Gaon, “Kutsal Metinleri dikkatle inceleyerek bu görüş [yani, Tevrat'ın ebediliği] için önemli

⁴¹ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/14] 120-128.

⁴² İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, [III/41] 559.

⁴³ Yas. 4:8.

⁴⁴ “Rab'bin yarası yetkindir.” Bk. Mez. 19:7.

⁴⁵ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, [III/39] 376-377.

⁴⁶ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, [III/34] 530-531.

⁴⁷ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/14] 120-121.

⁴⁸ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/13] 115-116.

⁴⁹ Lev. 23:14, 21, 31, 41.

⁵⁰ Çık. 31:17.

⁵¹ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/16] 138.

bir kanıt buldum. Her şeyden önce, birçok buyruğa “nesiller boyunca” ve “ebedi bir yasa”⁵² gibi ifadelerin eklendiğini fark ettim” diyerek Tevrat'ın değişmez olduğunu savunmuştur.⁵³ İbn Daud ve İbn Meymûn da Saadya Gaon'un kullandığı kutsal metin ifadelerini Tevrat'ın ebediliğine, yani asla değişmeyeceğine delil olarak kullanmıştır.⁵⁴ Fakat Albo, bu gibi kullanımların bazı emirlerle ilgili olduğuna dair çeşitli örnekler göstermiştir. Kefaret günü, çeşitli ürünleri yeme yasağı ve Şabat gününde iş yapılmaması emri ile ilgili olarak “yaşadığınız her yerde kuşaklar boyunca sürekli [ebedi] bir yasa olacak bu”⁵⁵ ifadesinin kullanıldığını ifade etmiş ve birçok emirle ilgili bu tür nitelermelerin bulunduğunu dile getirmiştir. Albo bu gibi kullanımlardan hareket edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre bu gibi kullanımlar ebedi olarak nitelenmeyen emirlerin sonluluğuna bir kanıt olarak savunulabilir.⁵⁶

Albo, sonsuzluk (*'olam*) ifadesinin etimolojik açıdan da delil olarak kullanılmasının mümkün olmadığını savunmuştur. Çünkü Tanah'ta *'olam* kelimesi “çok önce”⁵⁷ ya da “yıllar önce”⁵⁸ gibi anlamlarda ve başka birçok yerde⁵⁹ sınırlı bir zamanı ifade etmek için de kullanılmıştır. Albo Tanah metinlerindeki bu gibi birçok örneği zikrettikten sonra *'olam* kelimesinin her kullanımda ebedilik anlamına gelmediğini ve bu gibi ifadelerin kendi bağlamlarında anlaşılması gerektiğini savunmuştur. Örneğin Sina Dağı kastedilerek “Rab orada sonsuza dek oturacaktır”⁶⁰ denilmesine rağmen Toplanma Çadırı inşa edildiğinde Şekina'nın (Tanrı'nın içkinliğinin/tecellisinin) Sina Dağı'ndan ayrılarak Toplanma Çadırı'na yerleştiğini⁶¹ belirtmiştir. Ayrıca, Levililer'de menoranın yakılma emri⁶² ile ilgili de “ebedi bir yasa” denilmiş, fakat buna rağmen ikinci tapınağın yıkılışından itibaren bu emir terkedilmiştir. Benzer şekilde Fısıh ve Sukkot bayramları için Tevrat'ta “ebedi bir yasa” ifadesi kullanılmasına⁶³ rağmen, rabbiler Purim ve Yom

⁵² Çık. 31:16.

⁵³ Saadia Gaon, *The Book of Beliefs and Opinions*, [III/7] 158. Saadya Gaon, aynı eserin farklı bir bölümünde *'olam* kelimesinin üç olası anlamı olduğunu belirtmiştir. Buna göre *'olam* “elli yıl”, “atıfta bulunan şeyin ömür süresi” ve “dünya var olduğu sürece” anlamlarına gelmektedir. Saadya, ilk iki anlamı Tevrat açısından reddetmiş, Tevrat'ın sonsuza dek oluşundaki *'olam* ifadesinin “dünya var olduğu sürece” olduğunu iddia etmiştir. Bk. [III/9] 171-172.

⁵⁴ İbn Daud, *The Exalted Faith*, 205; İbn Meymûn, “Tora'nın Esaslarına Dair Hükümler”, *Sefer ha-Mada*, [9/1] 80-81.

⁵⁵ Lev. 23:14, 31.

⁵⁶ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/16] 138.

⁵⁷ “...boyunduruğunu çok önce kırdın.” Bk. Yer. 2:20.

⁵⁸ “... bizden yıllar önce de vardı.” Bk. Vai. 1:10.

⁵⁹ Özd. 22:28; Mal. 3:4 vb.

⁶⁰ Mez. 68:16.

⁶¹ Çık. 33:7-11.

⁶² Lev. 24:3.

⁶³ Çık. 12:24; 27:21.

Kipur dışında tüm bayramların kaldırılacağını söylemişlerdir.⁶⁴ Albo'ya göre bu gibi durumlar, 'olam kelimesinin gerçek anlamda ebediliği ifade etmediğini göstermektedir.⁶⁵

3. Albo'ya Göre Tevrat'ın Gelecekte Değişmesinin Şartları

Albo gelecekte yeni bir ilahi yasanın gelmesini mümkün görmekte birlikte bunun gerçekleşmesi için iki temel şart ortaya koymuştur. Bunlardan birincisi gelecek ilahi yasanın sahip olması gereken özelliklerdir. İkincisi ise yasağı getirecek peygamberin sahip olması gereken niteliklerdir.

İlahi yasanın sahip olması gereken özellikler inanç ilkeleriyle ilgilidir. Albo ilahi yasanın temel ilkeleri (*ikkarim*) olarak belirlediği Tanrı'nın varlığı, ilahi vahiy ve ödül ve ceza ilkelerinin yeni gelecek bir ilahi yasa için değişmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. O, ilahi bir yasa için bu üç temel ilkedен çıkan türev ilkelerin (*şoraşim*) de kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Albo, Tanrı'nın varlığı ilkesinden Tanrı'nın birliği, Tanrı'nın cisim olmayışı, Tanrı'nın zamandan bağımsız olması ve Tanrı'nın kusurdan münezze olması ilkelerini türetmiştir. İlahi vahiy ilkesinden Tanrı'nın bilgisi, peygamberlik ve peygamberin görevinin doğruluğu ilkelerini türetmiştir. Ödül ve ceza ilkesinden ise ilahi takdir ilkesini türetmiştir. Dolayısıyla Albo'ya göre gelecekte yeni bir ilahi yasa gelecekse ilahi yasanın temel ve türev ilkelerine aykırı olmamalıdır.⁶⁶

Albo yeni bir yasa getirecek peygamberin sahip olması gereken üç kriter olduğunu ileri sürmüştür. Bunlardan birincisi yeni yasa getirecek peygamber on emire karşı çıkmamalıdır. İkincisi Musa'nın peygamberlik görevinin doğrulanması kriterine sahip olmalıdır. Üçüncüsü ise Musa'dan daha üstün bir peygamber olmalıdır. Albo bir peygamberin on emirden herhangi birini kaldırmayı emretmesi halinde ona inanılmaması gerektiğini belirtmiştir.⁶⁷ Çünkü o, on emirin ilk ikisinin doğrudan, diğer sekizinin ise Tanrı ve Musa arasında geçen konuşma sırasında dolaylı olarak insanlar tarafından Tanrı'nın ağızından işitildiğini iddia etmiştir.⁶⁸ Albo'ya göre Tanrı, tüm İsrail'in on emri doğrudan kendisinden duymasını istemiştir. Çünkü bu durumda hiçbir

⁶⁴ Sefaria, "Yalkut Şimoni, Nah 944" (Erişim 15 Mart 2024).

⁶⁵ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/16] 138-142. Albo'nun bu yaklaşımında İbn Hazm'in etkisinin olup olmadığı belli değildir. Ancak İbn Hazm tam olarak bu konu üzerinden Tevrat'ın değişmiş olduğuna delil getirmeye çalışmıştır. İbn Hazm'in ifadeleri şu şekildedir: "Eğer onlar, 'Tevrat'taki bu şeriatın ebedi olarak onları bağladığını' ileri sürerlerse, onlara şöyle cevap veririz: Bu, tevil açısından muhaldir çünkü aynı şekilde Tevrat'ta 'Sizler, ebedi olarak bu beldelerde oturacaksınız' (Yar. 13:15; 17:8; 48:4; Hez. 37:25) şeklinde bir hüküm vardır. Ancak bizler, yahudilerin söz konusu beldelerden çıkarıldıklarını gözlerimizle gördük." Bk. İbn Hazm, *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/452.

⁶⁶ Krş. Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/19] 169-173. Albo'nun üç temel ilkedен çıkan türev ilkelerin de kabul edilmesinin zorunlu oluşu ile ilgili ifadeleri için bk. Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [I/Introduction] 38, [I/4] 64, [I/4] 129, [I/26] 199. Albo'nun ilahi yasa için oluşturduğu temel ve türev ilkeler için bk. Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [I/15] 129-135.

⁶⁷ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/19] 181-182.

⁶⁸ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/18] 167-169.

peygamber on emri tamamen veya kısmen ortadan kaldırma gücüne sahip olamayacaktı.⁶⁹

Albo yeni yasa getirecek peygamberin, görevinin doğrulanması için peygamberlik aldığına insanların tanık olmasını şu şekilde şart koşmuştur:

Sina'daki vahiyden sonra insanlar, "Musa'ya 'bugün Tanrı'nın insanla konuştuğunu ve insanın ölmediğini gördük'"⁷⁰ dediler... Tanrı'nın Sina'daki vahiy [hadisesi] esnasında Musa'ya "İşte, sana koyu bir bulut içinde geliyorum ki, seninle konuştuğumda insanlar işitsinler ve sonsuza dek sana inansınlar"⁷¹ demesinin nedeni budur.⁷² ...Bu nedenle Tanrı, Tevrat'ın Musa aracılığıyla ... ve altı yüz bin kişilik büyük bir kalabalığın huzurunda verilmesini istedi.⁷³

Albo peygamberin görevinin doğruluğunun ispatlanmasını, vahyin sadece bir topluluk huzurunda alınmasına bağlamamıştır. Vahiy esnasında toplulukta kaç kişi olması gerektiğini de belirtmiştir. O, "[bir kimsenin] görevi Musa'nın görevinin altı yüz bin kişinin huzurunda kanıtlandığı gibi açıkça kanıtlanmadıkça, hiç kimseye inanmamamız gerektiği açıktır"⁷⁴ diyerek sayının altı yüz bin kişi olduğunu iddia etmiştir.

Albo'nun, Musa'dan daha üstün bir peygamber olma kriteri ise hem Musa'nın Tanrı'yla yüz yüze görüşmesi gibi özelliklere sahip olması hem de Musa'nın mucizeleriyle ilgili özellikler bakımından üstün olmasıdır. Albo bu konuyla ilgili olarak İbn Meymûn'un *Şerhu'l-Mişna* isimli eserinde dile getirdiği Musa'yı üstün kılan dört özelliğe⁷⁵ atıfta bulunur. Ayrıca Crescas'ın Musa'nın mucizeleri ile ilgili ileri sürdüğü⁷⁶ üç üstün özelliği dile getirir. Buna göre, Musa'nın mucizeleri (1) sayısının çok olması, (2) alenen -muhalifleri dâhil- büyük kitlelere yönelik sergilenmiş olması ve (3) çok uzun sürmesi bakımından (yani, sayı, kitle ve süre bakımından) diğer peygamberlerin

⁶⁹ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/18] 155.

⁷⁰ Yas. 5:24.

⁷¹ Çık. 19:9.

⁷² Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [I/18] 157-158.

⁷³ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [I/20] 169.

⁷⁴ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/19] 180.

⁷⁵ Bu dört üstünlük şunlardır: (1) Musa uyanık ve ayaktayken vahiy alırken, diğer peygamberler rüya veya vizyon yoluyla almıştır. (2) Musa, bir melek olmaksızın Tanrı ile yüz yüze konuşarak vahiy alırken, diğer peygamberler bir melek vasıtasıyla vahiy almıştır. (3) Musa vahiy aldığı sırada korku ve ürperti yaşamamışken diğer peygamberler yaşamıştır. (4) Musa Tanrı'dan istediği zaman vahiy almışken diğer peygamberler istedikleri zaman vahiy alamamıştır. Maimonides, *Maimonides' Commentary on the Mishnah*, 154-155; Meral, "İbn Meymûn'a Göre Yahudilik'te İman Esasları", 260-262. Ayrıca İbn Meymûn'un bu dört üstün özelliği ele aldığı başka bir eseri için bk. İbn Meymûn, "Tora'nın Esaslarına Dair Hükümler", *Sefer ha-Mada*, [8/6] 75-76.

⁷⁶ Crescas, *Light of the Lord*, [Book II:IV/II] 179.

mucizelerinden üstündür.⁷⁷ Albo'ya göre bu özelliklere sahip bir peygamberin gelmesi pratikte imkânsızdır.⁷⁸

Albo, *Yasanın Tekrarı 18:18*'de geçen “onlara kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım...”⁷⁹ ifadesini yeni bir peygamberin veya yasanın geldiğine dair delil olarak kullanan muhaliflerine⁸⁰ cevap verir. Albo'ya göre “senin gibi bir peygamber çıkaracağım” ifadesi Musa'nın peygamberliğinin altı yüz bin kişinin huzurunda doğrulanması kriterini gösterir.⁸¹ Albo'nun bu yorumu oldukça farklıdır. Çünkü İbn Meymûn, *Yemen Mektubu*'nda *Yasanın Tekrarı 18:18*'in siyak ve sibakına bakılarak anlaşılması gerektiğini ve bu nedenle de Hz. Muhammed'i işaret etmediğini ileri sürmüştür. İbn Meymûn, *Yasanın Tekrarı 18:15*'teki “Tanrınız Rab size aranızdan, kendi kardeşlerinizden benim gibi bir peygamber çıkaracak”⁸² ifadesini ele alarak, ifadenin başka milletlere atıfta bulunmadığını dile getirmiştir. “Aranızdan” kelimesinin İsrailoğullarını, “benim gibi” ifadesinin ise Musa'nın soyu olan Yakup neslini ifade ettiğini savunmuştur.⁸³ İbn Meymûn, *Sefer ha-Mada*'da *Yasanın Tekrarı 18:18*'in yeni bir din kurmak için değil, Tevrat'ın hükümlerini insanlara emretmek için gelecek bir peygamberi ifade ettiğini dile getirmiştir. O muhtemelen bu kişiyi son Yahudi peygamberi olan Malaki ile özdeşleştirmiştir.⁸⁴ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*'de ise *Yasanın Tekrarı 18:18*'in kendi içlerinden çıkan nebiye işaret ettiğini dolaylı olarak ima etmiştir.⁸⁵ Fakat Albo, bu cevapları Müslüman ve Hıristiyanların iddialarına karşı

⁷⁷ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/10] 98-99. İbn Meymûn, mucize konusunda Musa'nın iki üstünlüğünden bahseder. Birincisi peygamberlerin mucizeleri insanların sadece bir kısmı tarafından haber verilmiştir. İkincisi, diğer peygamberler hem dost hem de muhalif kişilerin gözü önünde, her zaman mucize gerçekleştiremezler. Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, [II/35] 364-366.

⁷⁸ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/19] 172-178.

⁷⁹ “Onlara kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım. Sözlerimi onun ağızından işiteceksiniz. Kendisine buyurdıklarımın tümünü onlara bildirecek.” Bk. Yas. 18:18.

⁸⁰ İbn Kuteybe (ö. 889), Biruni (ö. 1061), İbn Hazm (ö. 1064) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 1350) gibi İslam düşünürlerine göre İsrailoğullarının kardeşleri olarak kastedilenler İsmâiloğullarıdır, bk. Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı*, 148-153; İbn Hazm'ın konuyla ilgili yaklaşımı için bk. İbn Hazm, *el-Fasl I*, 460-461. Müslüman bilginlerin bu ifadenin Hz. Muhammed'i müjdelediği yönündeki yorumları için bk. Hidayet Işık, “Müslüman Bilginlere Göre Tevrat ve İncil'de Hz. Muhammed”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Haziran 2015), 14-15. Hıristiyan geleneğinde de bu ifade İsa'nın gelişine delil olarak kullanılmıştır. Bk. Elç. 3:22; Luk. 7:16. Ayrıca, Eusebius (ö. 339) Musa'nın ve İsa'nın ayrıntılı bir karşılaştırmasını sunarak *Yasanın Tekrarı, 18:18*'i İsa'ya işaret olarak ele almıştır. Bk. Eusebius of Caesarea, *Demonstratio Evangelica (The Proof of the Gospel)*, çev. W.J. Ferrar (New York: The Macmillan Company, 1920), 20-21. Ayrıca bk. Arie H. Kofsky, *Eusebius of Caesarea Against Paganism* (Leiden: Brill, 2000), 179-181.

⁸¹ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/19] 182.

⁸² Yas. 18:15.

⁸³ Maimonides, *Epistle to Yemen*, ix-x. Ayrıca bk. Meral, “İbn Meymûn'un Yemen Mektubu”, 24-30; Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı*, 153-155.

⁸⁴ İbn Meymûn, “Tora'nın Esaslarına Dair Hükümler”, *Sefer ha-Mada*, [9/2] 81; Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı*, 157.

⁸⁵ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirin*, [III/34] 363.

muhtemelen yetersiz bulmakta ve ifadenin gelecekte bir peygamber gelebileceğine işaret ettiğini düşünmektedir. Bu nedenle Tanrı isterse yeni bir kanun gönderebilir. Ancak buradaki en önemli kriter Musa'nın peygamberliğinin doğrulanmasına sahip olması, on emire aykırı olmamalı ve Musa'nın mucizelerinden daha üstün mucizeler sergilemelidir. Bu nedenle Albo, İbn Meymûn'un yaklaşımının tam tersini kabul etmiş ve *Yasanın Tekrarı 18:15*'teki "benim gibi" ifadesinin tekrarı olan *Yasanın Tekrarı 18:18*'deki "senin gibi" ifadesinin Musa'nın peygamberlik doğrulamasını ifade ettiğini (yani, senin gibi ifadesinin "senin 'peygamberliğinin doğrulanması' gibi" olduğunu) dile getirmiştir. Diğer bir deyişle, "senin gibi" ifadesinin Musa'nın altı yüz bin kişinin huzurunda vahiy alması olayını işaret ettiğini belirtmiştir.⁸⁶

Albo, "İsrail'de Musa gibi Rabbin yüz yüze görüştüğü bir peygamber çıkmadı"⁸⁷ gibi Tevrat ifadelerinden hareketle Musa'nın üstün oluşuna karşı çıkılabileceğini belirtmiştir. Ona göre bir muhalif, Hizkiya için söylenen "kendisinden önceki ve sonraki Yahuda kralları arasında onun gibisi yoktu"⁸⁸ veya Yoşiya için söylenen "ne ondan önce ne de sonra onun gibi ... bir kral çıktı"⁸⁹ gibi ifadelerden hareketle gelecekte onlar gibi bir kral çıkmayacağı anlamının düşünülmemeyeceğini, çünkü Mesih döneminde kralın onlara eşit ya da onlardan daha büyük olması gerektiğini söyleyebilir. Bu nedenle bir muhalifin, bahsi geçen ifadeyi "İsrail'de çıkmadı, fakat başka milletlerde çıktı" şeklinde yorumlamasını mümkün görür. Albo bu konudaki endişesinde haklıdır. Çünkü İbnü'l-Leys (ö. 819?), İbn Kuteybe (ö. 889) ve İbn Hazm (ö. 1064) gibi Müslüman düşünürler tam da bu ifadeyi delil olarak kullanmıştır.⁹⁰ Albo'ya göre bu sorunu Musa'nın "öyle ki, ben ve senin halkın, yeryüzündeki bütün halklardan farklı olalım"⁹¹ talebi, yani ifadedeki seçilmişlik anlayışı çözebilir. O'na göre "Senin halkın" ifadesi hiçbir ulusun İsrail'e eşit olmamasını, yani putperestlere peygamberlik ilhamının vermemesini ifade eder. "Ben" ifadesi ise hiç kimsenin bir peygamber olarak Musa'ya eşit olmaması anlamına gelir. Bu bağlamda "İsrail'de Musa gibi ... bir peygamber çıkmadı" ifadesi onun benzersiz Sina vahyi tecrübesine veya üstünlüğüne işaretle asla Musa gibi bir peygamberin çıkmayacağı şeklinde anlaşılabilir. Ayrıca bahsi geçen ifade vasıtasıyla Sina vahyi, Musa'nın üstünlüğünü gösteren kalıcı bir mucize olarak yorumlanabilir. Bu nedenle Albo'ya göre hiçbir peygamber Musa'nın sözlerine karşı çıkma yetkisine sahip değildir.⁹²

⁸⁶ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/19] 169-182.

⁸⁷ Yas. 34:10.

⁸⁸ 2. Kr. 18:5.

⁸⁹ 2. Kr. 23:25.

⁹⁰ Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı*, 155; Işık, "Müslüman Bilginlere Göre Tevrat ve İncil'de Hz. Muhammed", 15.

⁹¹ Çık. 33:16. Buradaki alıntı *Sefer ha-İkkarim*'in İngilizce çevirisine dayanmaktadır. Bk. [III/20] 185.

⁹² Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/20] 184-188.

4. Albo'nun Tevrat'ın Değişmesini Mümkün Görmesinin Sebepleri

Albo'nun Tevrat'ın ebediliği konusunda seleflerinden farklı açıklamalar yapmasının sebeplerinden birisi muhtemelen Tortosa Münazarasında edindiği tecrübeleridir. Eserinde Tortosa Münazarasından açıkça bahsetmese bile Tevrat'ın değişmezliği ile ilgili tartışması esnasında sık sık “muhalif” (*ba'al din*) kişilerden bahseder.⁹³ Muhtemelen bu kimseler Tortosa Münazarasındaki Hıristiyan din adamlarıdır. Nitekim Tevrat'ın değişmezliği ve ebediliği ile ilgili tartışmasının hemen ardından gelen ve Hıristiyanlığa reddiye olan yirmi beşinci bölümün girişinde şunu ifade eder:

Hıristiyan bir bilginle yaptığım bir tartışmada bana şöyle demişti: Bir şey, maddi, formel, fiili ve nihai nedenlerine bakılarak sınanmalıdır. Musa'nın Tevrat'ını bu şekilde test edersek, dört açıdan da kusurlu olduğunu görürüz.⁹⁴

Albo ayrıca Tortosa Münazarası esnasında Tevrat'ın ebediliği ile ilgili seleflerinin iddialarının işe yaramadığını fark etmiş gibi gözükmektedir. Modern araştırmacılardan Kreisel bu konuda şunları ifade etmiştir:

Tortosa'da Hıristiyanlarla yaptığı tartışmanın etkisi, [Albo'nun] yaklaşımı üzerinde çok keskin bir iz bırakmıştır. O, geleneksel argümanların eleştirel bir incelemeye tabi tutulduklarında ne kadar boş olduklarını ve terk edilmeleri gerektiğini net bir şekilde anlamıştır.⁹⁵

Modern araştırmacılardan Schweid de İbn Meymün'un Tevrat'ın değişmezliği ve ebediliği argümanının münazara esnasında Hıristiyan katılımcılar tarafından yıkıldığını ifade etmekte ve Albo'nun yeni bir açıklama yapma ihtiyacı hissettiğini belirtmektedir.⁹⁶ Hıristiyan bilginlerin Tevrat'ın değişmesi ile ilgili olarak çeşitli akli ve tarihsel itirazlar yaptığı düşünülebilir. Nitekim Tevrat'ın kendinden önceki bir dizi ilahi yasanın yerini aldığı kabul edilirse, yeni bir yasanın da Tevrat'ın yerini alması aklen mümkün olur. Albo bu itirazı daha önce ifade ettiğimiz gibi seleflerine yöneltmiştir.

Albo'nun gelecekte Tevrat'ın değişmesini mümkün görmesinin bir başka nedeni ise Yahudi kutsal metinlerinde Tevrat'ın değişeceğine, yeni bir yasanın geleceğine dair ifadelerin bulunmasıdır. Örneğin Albo “üstün olacak, el üstünde tutulup alabildiğine yüceltilecek”⁹⁷ ifadesini rabbilerin; İbrahim'den daha yüce, Musa'dan daha yüksek olacak şekilde açıkladıklarını⁹⁸ ve bunun bir muhalif tarafından Musa'dan daha üstün birinin ortaya çıkacağı şeklinde savunulabileceğini belirtmiştir. Aynı şekilde Albo, “beni

⁹³ Albo, *Sefer ha-Ikkarim*, [III/16] 138, [III/19-20] 182, 183, 184, 191 vb.

⁹⁴ Albo, *Sefer ha-Ikkarim*, [III/25] 217. Bu bölüm gerçek bir tartışmanın kaydı olmamakla birlikte, Albo'nun Tortosa Münazarasında şahit olduğu tartışmaların Albo tarafından kurgulanmış hali gibi durmaktadır.

⁹⁵ Howard Kreisel, *Prophecy: The History of an Idea in Medieval Jewish Philosophy* (Dordrecht:Springer, 2001), 525.

⁹⁶ Eliezer Schweid, *The Classic Jewish Philosophers: From Saadia through the Renaissance*, çev. Leonard Levin (London: Brill, 2006), 433-434.

⁹⁷ Yşa. 53:12.

⁹⁸ Sefaria, “Yalkut Şimoni, Nah 571”, (Erişim 15 Mart 2024).

dudaklarıyla öptükçe öpsün!”⁹⁹ ifadesini açıklayan rabbilerin gelecekte Sina vahyi tecrübesinin tekrarlanacağını söylediklerini¹⁰⁰ aktarmıştır.¹⁰¹

Albo'nun gelecekte Tevrat'ın değişmesini mümkün görmesinin bir başka nedeni Tanrı'nın iradesine sınır konulamayacağını düşünmesidir. Daha önce belirtildiği gibi Albo, İbn Meymûn'un ekleme ve çıkarma yasağını Tevrat'ın ebedi oluşuna delil olarak kullanmasını eleştirdiği yerde Tanrı'yı ekleme ve çıkarma yapmaktan hiçbir şeyin alıkoyamayacağını savunmuştur.¹⁰² Yine Albo, bir başka bölümde “[Tevrat'ın değişmesinin] Tanrı'nın iradesine bağlı olduğunu söylemek daha doğrudur, Tevrat'a göre bu ne zorunlu ne de imkânsız kategorisine girer”¹⁰³ diyerek Tanrı'nın iradesine sınır konulamayacağını belirtmiştir. Albo bir başka tartışmasında ise şunları ifade etmiştir:

Gelecekte böyle bir şeyin olup olmayacağı, yani Musa'da olduğu gibi tüm insanların bir anda ateşin ortasından konuşan Tanrı'nın sesini duyup duymayacağı, bizden gizlenen bir şeydir ve [bu durum] yalnızca Tanrı'nın ilmi dahilindedir...¹⁰⁴

Sefer ha-İkkarim'in geneli incelendiğinde zaten Albo'nun irade sahibi bir Tanrı'yı vurgulamaya çalıştığı açıkça görülmektedir.¹⁰⁵

5. Albo'nun Düşüncesinin Etkileri

Albo'nun gelecekte Tevrat'ın değişebilirliğine dair düşünceleri reddedilme veya benimsenme açısından halefleri üzerinde önemli bir etki meydana getirmiştir. Bazı İbn Meymûncü düşünürler, Albo'nun iddialarına itiraz etmiştir. Bu itirazlardan en dikkate değer olanı Yitshak Abravanel (ö. 1508) tarafından *Roş Amana* isimli eserde dile getirilmiştir.

Abravanel, Tevrat'ın değişmezliğini, onu veren Fâil'e (yani Tanrı'ya) dayalı olarak kanıtlamayı en iyi yol olarak açıklamıştır. Ona göre Tanrı, bilgeliği vasıtasıyla tüm mevcudatın varlığını devam ettireceği düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Örneğin insan bedeninin varlığının bağlı olduğu beslenme, Tanrı tarafından düzenlenmiş değişmez bir durumdur. Benzer şekilde, insan ruhu için Tanrı tarafından düzenlenmiş besin olan Tevrat da değişmeyecektir. Bununla birlikte Tevrat'taki bazı emirlerin değişmesi ile ilgili örnekler arızidir, yani geçicidir. Arızı olarak değişen bir şey zorunlu olarak aslına geri dönecektir. Çünkü insan bedeninin varlığı için gerekli olan bazı besinler hastalık durumunda geçici olarak yenilmeyebilir. Yine başka şeylere bağlı olan emirlerin varlığı ve ebediliği, o şeyler ortadan kalksa bile devam eder. Bu durum, hasta insanların

⁹⁹ Ezg. 1:2.

¹⁰⁰ Bk. Sefaria, “Şir ha-Şirim Raba, 1:2” (Erişim 10 Eylül 2023).

¹⁰¹ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/19] 180-181.

¹⁰² Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/14] 120-128.

¹⁰³ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/19] 180-181.

¹⁰⁴ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/20] 189-190.

¹⁰⁵ Örnek olarak bk. Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/3] 16-25.

yokluğunda tıp sanatının yok olmayıp varlığını devam ettirmesine benzerdir. Abravanel, Tevrat'ın ruhun özel besini olduğu yönündeki kendi iddiasına karşı çıkılabileceğini ifade etmiştir. Bu noktada o, Tevrat'ın ebediliğinin, Musa'nın üstünlüğüne dayandırılması gerektiğini söylemiştir. Musa'nın üstünlüğünün kanıtı olarak "İsrail'de Musa gibi Rabbin yüz yüze görüştüğü bir peygamber çıkmadı"¹⁰⁶ ifadesini kullanmıştır. Bu nedenle bir peygamberin Tevrat'a eklemeye yapamayacağını ileri sürmüştür. Ayrıca o, Tevrat'ın insan ruhu için neden gerekli besin olduğunun sorulamayacağını, çünkü Tanrı'nın hikmetinin insan tarafından anlaşılamayacağını söylemiştir.¹⁰⁷ Böylece konuyu bilinemezciliğe yönlendirmiştir.

Abravanel, Albo'nun geçmişteki bir dizi ilahi yasanın değişmesi gibi durumlardan hareket ederek Tevrat'ın da değişmesini mümkün görmesini reddetmiştir. Ona göre Âdem, Nuh ve İbrahim yasası gibi yasalar insan ruhunu mükemmelleştirmeyen, sadece insan toplumunu korumak için ortaya konan beşerî yasa konumundadırlar. Dolayısıyla insan ruhunu mükemmelleştiren tek yasa Tevrat'tır.¹⁰⁸

Abravanel, Tevrat'taki bir şeyin yürürlükten kaldırabileceğine yönelik rabbilerin açıklamalarını¹⁰⁹ ve Süleyman'ın *eruv* ve el yıkama uygulamalarını emretmesini¹¹⁰ Albo'nun bir eklemeye ve çıkarma örneği olarak sunmasına¹¹¹ da karşı çıkmıştır. Abravanel'e göre İbn Meymûn, eklemeye ve çıkarma yasağını putperestlik unsuru olan bir şeyin eklenmemesi için delil göstermiştir. Bu nedenle rabbilerin veya peygamberlerin, zamanın ihtiyaçları için yürürlüğe koydukları uygulamalar veya kurallar Tevrat'a bir eklemeye veya çıkarma olmayıp Tevrat'ı güçlendirmek içindir. Ona göre Tevrat'ın güçlendirilmesi için kuralların konulmasına, Tevrat ve gelenek izin vermektedir. Hatta Mesih'in günlerinde gerçekleşeceği düşünülen bayramların kaldırılması ve domuz etinin yenmesine izin verilmesi gibi hususlar da bir eklemeye veya çıkarma değildir. Çünkü bu gibi uygulamalar, Musa'ya Sinâ'da verilen sözlü gelenekten, yani yine Tevrat'tan kaynaklanır ve uygun zaman geldiğinde yürürlüğe konulmaları için Musa'ya emredilmiştir. Abravanel'e göre Albo, Talmud'daki Purim ve Kefaret Günü dışında tüm bayramların yürürlükten kalkması ile ilgili ifadeleri yanlış anlamıştır. Abravanel, Fısıh ve Sukot bayramlarının yürürlükten kalkmasından kastın bayramların kendilerinin değil, hatırlattıkları Mısır'dan çıkış anısının yürürlükten kalkmasını ifade ettiğini ileri sürmüştür. Ona göre Mesih zamanında Tanrı'nın İsrailoğullarını tabi kılacağı imtihanlar, onlara Mısır'dan çıkış anısını unutturacaktır.¹¹²

¹⁰⁶ Yas. 34:10.

¹⁰⁷ Isaac Abravanel, *Rosh Amanah*, çev. Menachem Kellner (Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization, 2004), [XIII] 120-124.

¹⁰⁸ Abravanel, *Rosh Amanah*, [XIII] 123.

¹⁰⁹ Bk. Babil Talmudu, Yevamot, 90a-90b.

¹¹⁰ Bk. Babil Talmudu, Eruvin, 21b.

¹¹¹ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/14] 120-128.

¹¹² Abravanel, *Rosh Amanah*, [XIII] 128-134.

Abravanel, rabbilerin “[İsrailoğulları] ‘Ey Musa, keşke Tanrı bize ikinci kez vahiyseydi!’ [dediler] ... O da onlara ‘Bu şimdi olamaz, ama gelecek günlerde olacak’ diye cevap verdi”¹¹³ şeklindeki açıklamalarının, Albo tarafından Tevrat’ın değişeceğine dair argüman olarak kullanıldığını¹¹⁴ aktarmış ve bu açıklamaların Albo’nun kastettiği anlama gelmediğini savunmuştur. Ona göre rabbilerin bahsi geçen ifadeleri İsrail’in Musa aracılığıyla aldıkları Tevrat’ı unutmamak için onu Tanrı’nın ağzından ikinci kez duyma isteği anlamına gelmektedir.¹¹⁵

Abravanel’in Albo’ya karşı itirazlarına rağmen birçok Yahudi bilgin Tevrat’ın ebedi olduğunun söylenemeyeceği konusunda Albo’yu takip etmiştir. Örneğin Abraham Hayim Viterbo (on yedinci yüzyıl) *Emunat Hahamim* isimli eserinde İbn Meymûn’un Tevrat’ın değişmezliğini bir inanç ilkesi yapmasını ve ona inanmayanın Yahudi olmadığını söylemesini reddetmiştir. Abraham Hayim böyle bir düşüncenin gelenekte bulunmadığını ifade etmiştir. O, Âdem’e verilen et yeme yasağının Nuh döneminde kaldırıldığını ifade ederek şunları dile getirmiştir:

Ayrıca onların siyatik siniri tüketmelerine izin verildi, ancak bu Yakup’a yasaklandı; Nuh ve İbrahim [İsrail] toprakları dışında kurban sundular; ve Yakup’un iki kız kardeşe evlenmesine izin verildi, ancak daha sonra bu [nikah türü] Musa’nın Tevrat’ında yasaklandı. Rabbi [İbn Meymûn bu konuda] ne diyecek? Çünkü her şey zamanında iyi ve uygundur ve zaman geçtikçe yasa değişecektir ve [bu konuda Tanrı için] pişmanlık yoktur, çünkü bir zamanlar belirli bir uygulamanın faydalı olması ve yıllar sonra başka bir uygulamanın faydalı olması mümkündür. İlahi yasa, Tevrat’ın verilmesinden önce birkaç kez değiştiğine göre, Rabbi [İbn Meymûn] Musa’nın Tevrat’ının asla değişmeyeceğine ne hakla karar vermiştir?¹¹⁶

Abraham Hayim, Albo’ya benzer şekilde peygamberlik görevinde Musa’ya eşit bir peygamberin Tevrat’ın tamamını ya da bir kısmını değiştirebileceğini belirtmiştir. Ayrıca İbn Meymûn’un delil olarak kullandığı emirlere bir şey ekleme ve çıkarma yasağının Tevrat’ın değişmezliği anlamına gelmediğini ileri sürmüştür.¹¹⁷ O, Tanrı’nın iradesine engel koyması, yani Tanrı’ya nasıl davranması gerektiğini söylemesi hususunda İbn Meymûn’u eleştirmiştir.¹¹⁸

Tevrat’ın değişmezliği konusunda Albo’yu takip eden bir başka düşünür, bazı Osmanlı padişahlarının hekimi olarak görev yapmış olan Tobiya ben Moşe Kohen’dir (ö. 1729). Tobiya Kohen, *Ma’ase Tobiya* isimli eserinde İbn Meymûn’un Tevrat’ın

¹¹³ Sefaria “Şir ha-Şirim Raba, 1:2”.

¹¹⁴ Albo, *Sefer ha-İkkarim*, [III/19] 180-181, [III/20] 189-190.

¹¹⁵ Abravanel, *Rosh Amanah*, [XIII] 133.

¹¹⁶ Abraham Hayyim Viterbo, *Emunat Hakhamim* (Frankfurt am Main: Verlag der hebräisch- antiquarischen Buchhandlung von I. Kauffman, 1854), 27. Ayrıca bk. Marc B. Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology: Maimonides’ Thirteen Principles Reappraised* (Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization, 2003), 125.

¹¹⁷ Viterbo, *Emunat Hakhamim*, 27. Ayrıca bk. Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology*, 89.

¹¹⁸ Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology*, 125.

değişmezliği ilkesini reddetmiştir. Albo'nun eserinde dile getirdiği argümanları hemen hemen benzer şekilde şöyle dile getirmiştir:

Mantıksal olarak, “ona ne bir şey ekleyeceksin ne de ondan bir şey çıkaracaksın”¹¹⁹ ifadesine dayanan [İbn Meymûn'un] argümanları için herhangi bir kanıt görmüyoruz. Onun aktardığı... bu ifade sadece kendi aklımıza dayanarak emirlere ekleme ya da çıkarma yapmamamız konusunda bizi uyarır. Ama Tanrı'ya kim itiraz edebilir ki? O [Tevrat'a] hiçbir şekilde ekleme ya da çıkarma yapamaz mı? [İbn Meymûn'un] ilahi emirlerin mutedil ve mükemmel oluşu hakkındaki argümanına gelince, tüm bunlar zihinde mutedil olan bir şeyle, yani bir kişinin zekasının mutedil kıldığı şeyle ilgilidir. Yine de [emirleri] alanların anlayışına göre değişebilmesi mümkündür. Örneğin bir bebek için süt; genç bir adam içinse ekme, et ve şarap mutedil olan gıdalardır. Benzer şekilde, ilk insanın canlı bir hayvanın etini tüketmesini yasaklayan ve daha sonra Nuh ve oğullarına izin verilen emirde olduğu gibi, ilahi emirlerin zamana göre değişmesi gerekir... Buradan, ilahi yasanın her konuda asla değiştirilmemesine ve dönüştürülmemesine rağmen, bir kısmının yasak olmaktan çıkıp serbest hale gelmesinin veya tam tersinin mümkün olduğunu öğreniyoruz.¹²⁰

Tevrat'ın değişmezliği konusunda Albo'ya benzer açıklamalar yapan bir başka Yahudi düşünür Jacob Emden'dir (ö. 1776). O, İbn Meymûn'un Tevrat'ın değişmezliği ilkesini kesin bir dille reddetmiştir. Ona göre Tevrat'ın değişmezliğine dair ne akıl ve mantıktan ne de Kutsal Kitap'tan kesin bir kanıt bulunmakta, hatta Talmud bilginleri gelecekte yeni bir Tevrat verileceğini dile getirmektedir. Jacob Emden, Tanrı'nın yeni bir Tevrat göndermek istemesi halinde O'nun isteğini ilk yerine getirecek kimselerin Yahudiler olması gerektiğini ileri sürmüştür.¹²¹ Ayrıca o, yeni bir yasanın Tevrat'ın yerine geçmesi için Sina'daki kadar büyük bir vahiy hadisesi yaşanmasını şart koşmuştur.¹²² Yine, Moses Sofer (ö. 1839) de *Torat Moşe* adlı eserinde Albo'nun görüşünü, herhangi bir itiraza tabi tutmadan aktarmıştır.¹²³

Sonuç

Albo'nun Tevrat'ın değişmediği konusunda selefleriyle hemfikir olduğu fakat ebediliği konusunda onlardan ayrıldığı görülmüştür. Onun seleflerinden ayrılmasının başlıca sebebinin Tortosa Münazarasında edindiği tecrübeler olduğu kanaatine varılmıştır. O, seleflerinin Tevrat'ın ebediliğine dair iddialarının zayıf olduğunu düşünmüş ve bu nedenle gelecekte değişimin en azından teorik olarak mümkün olduğunu savunmuştur. Ayrıca gelecekte değişmeyeceğinin kutsal metinler üzerinden açıkça kanıtlanamayacağını belirtmiş, hatta değişeceğine dair ifadelerin olduğunu dile

¹¹⁹ Yas. 13:1.

¹²⁰ Tobiya'nın ifadelerinin İngilizce çevirisi için bk. David B. Ruderman, *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe* (New Haven: Yale University Press, 1995), 241.

¹²¹ Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology*, 125.

¹²² Howard Schwartz, *Tree of Souls: The Mythology of Judaism* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 272.

¹²³ Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology*, 88-89, 125.

getirmiştir. Ayrıca tarihte birçok ilahi yasanın yerini yenisinin alması gibi Tevrat'ın yerini alabilecek bir yasanın gelmesinin aklen mümkün olduğunu söylemiştir. Tevrat'ın değişmesi konusunun Tanrı'nın ilmi ve iradesine bağlı bir durum olduğunu belirterek asla değişmeyeceği iddiasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Bununla birlikte yeni bir yasanın gelişi için çeşitli şartlar koymuştur. Tevrat'ı değiştirebilecek peygamberin Musa'dan üstün olmasını ve Musa'nunki gibi altı yüz bin kişinin huzurunda vahiy almasını şart koşmuştur. Böylece Tevrat'ın değişmesini pratikte engellemeye çalışmış, ancak teorik olarak değişme imkânını reddetmemiştir. Albo'nun Tevrat'ın gelecekte değişmesi ile ilgili düşüncelerinin halefi olan birçok düşünürü etkilediği tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Abravanel, Isaac. *Rosh Amanah*. çev. Menachem Kellner. Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization, 2004.
- Adam, Baki. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2015.
- Albo, Joseph. *Sefer ha-İkkarim*. çev. Isaac Husik. 5 Cilt. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1946.
- Altuncu, Abdullah. "Yahudi Geleneğinin Kutsal Metni: Sefer Tora". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2022), 29-62. <https://doi.org/10.46353/k7auifd.1097001>
- Araz, Ömer Faruk. *Yahudilikte Tefsir Geleneği: Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Chabad. "Melachim uMilchamot". Erişim 11 Aralık 2023. https://chabad.org/library/article_cdo/aid/1188343/jewish/Melachim-uMilchamot.htm
- Crescas, Hasdai. *Light of the Lord (Or Hashem)*. çev. Roslyn Weiss. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Davies, William David. *The Setting of the Sermon on the Mount*. London: Cambridge University Press, 1977.
- Eusebius of Caesarea. *Demonstratio Evangelica (The Proof of the Gospel)*. çev. W.J. Ferrar. New York: The Macmillan Company, 1920.
- Işık, Hidayet. "Müslüman Bilginlere Göre Tevrat ve İncil'de Hz. Muhammed". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Haziran 2015), 11-25.
- İbn Daud, Abraham. *The Exalted Faith*. çev. Norbert M. Samuelson. Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press, 1986.
- İbn Hazm. *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Meymûn, Musa. "Tora'nın Esaslarına Dair Hükümler". *Sefer ha-Mada*. çev. Yasin Meral vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- İbn Meymûn, Musa. *Delâletü'l-Hâirîn*. çev. Osman Bayder - Özcan Akdağ. İstanbul: Kimlik Yayınları, 2019.
- Kofsky, Arieh. *Eusebius of Caesarea Against Paganism*. Leiden: Brill, 2000.
- Kreisel, Howard. *Prophecy: The History of an Idea in Medieval Jewish Philosophy*. Dordrecht: Springer, 2001.
- Kurt, Ali Osman. *Erken Dönem Yahudi Tarihi: Yahudiliğin Mimarı Ezra*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2007.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- Maimonides. *Epistle to Yemen*, çev. Boaz Cohen. New York: American Academy for Jewish Research, 1952.
- Maimonides. *Maimonides' Commentary on the Mishnah: Tractate Sanhedrin*. çev. Fred Rosner. New York: Sepher-Hermon Press, 1981.
- Meral, Yasin. "Abraham İbn Daud'un İbn Hazm'ın Nesih ve Tahrif Eleştirisine Karşı Tevrat Savunusu". *Oksident* 4/1 (Temmuz 2022), 1-35. <https://doi.org/10.51490/oksidant.1104995>
- Meral, Yasin. "İbn Meymûn'a Göre Yahudilik'te İman Esasları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (Ağustos 2011), 243-266. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001087

- Meral, Yasin. "İbn Meymûn'un Yemen Mektubu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54/2 (Ağustos 2013), 1-48. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001389
- Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2021.
- Ruderman, David B. *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe*. New Haven: Yale University Press, 1995.
- Saadia Gaon. *The Book of Beliefs and Opinions*. çev. Samuel Rosentblatt. New Haven: Yale University Press, 1976.
- Schwartz, Howard. *Tree of Souls: The Mythology of Judaism*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Schweid, Eliezer. *The Classic Jewish Philosophers: From Saadia through the Renaissance*. çev. Leonard Levin. London: Brill, 2006.
- Sefaria. "Midraş Tanhuma, Beşela 16". Erişim 15 Mart 2024. https://sefaria.org/Midrash_Tanchuma
- Sefaria. "Şir ha-Şirim Raba, 1:2". Erişim 10 Eylül 2023. https://sefaria.org/Shir_HaShirim_Rabbah.1.2
- Sefaria. "Talmud". Erişim 15 Mart 2024. <https://sefaria.org/texts/Talmud>
- Sefaria. "Vayikra Raba 13". Erişim 15 Mart 2024. https://sefaria.org/Vayikra_Rabbah
- Sefaria. "Yalkut Şimoni, Nah". Erişim 15 Mart 2024. https://sefaria.org/Yalkut_Shimoni_on_Nach
- Shapiro, Marc B. *The Limits of Orthodox Theology: Maimonides' Thirteen Principles Reappraised*. Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization, 2003.
- Şengül, Fatma Seda. *Yahudi-Hıristiyan Münazaralarında İsa ve Mesih Tartışmaları-Paris, Barselona, Tortosa Örnekleri*-. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Viterbo, Abraham Hayyim. *Emunat Hakhamim*. Frankfurt am Main: Verlag der hebräisch-antiquarischen Buchhandlung von I. Kauffman, 1854.